

**А. И. МИЛЛЕР. “УКРАИНСКИЙ ВОПРОС” В ПОЛИТИКЕ
ВЛАСТЕЙ И РУССКОМ ОБЩЕСТВЕННОМ МНЕНИИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX в.). САНКТ-ПЕТЕРБУРГ:
АЛЕТЕЙЯ, 2000. 268 с. + 10 ил.**

Монографія Олексія Міллера, де зроблено спробу подолати традиційне для російських істориків бачення процесу українського націотворення¹, стала помітним явищем у сучасній історичній науці. Відправний теоретичний пункт російського історика – концепція нації як “уявленої спільноти” Бенедикта Андерсона, з якої випливають ідеї про альтернативність шляхів націотворення, непередбачуваність їх кінцевого результату, суперництво на цьому шляху різних проектів націй. Висновки Б. Андерсона та інших відомих теоретиків націоналізму дозволили О. Міллеру відмовитися від існуючих стереотипів у підході до вивчення даної проблеми. Автор пропонує розглядати російсько-українські відносини XIX ст. як конфлікт між українським проектом національного будівництва і проектом формування “великої російської нації”, до складу якої мали б увійти росіяни, українці та білоруси².

Вихідними для дослідження стали питання: чи була в XIX ст. альтернатива історично здійсненому сценарію, і якщо так, то чому ця альтернатива не була реалізована? (с. 22–23). Пошук відповіді на ці запитання історик здійснює в широкому порівняльному контексті, залучаючи досвід Франції, Британії, Іспанії – країн, яким вдалося більш чи менш вдало вирішити подібні до російських завдання. О. Міллер аналізує не тільки праці останнього десятиліття, а й нагадує, що Михайло Драгоманов ще в 70-х роках XIX ст. розглядав політику російської влади в українському питанні на тлі західноєвропейського досвіду. Наступна

¹ Ще в 60–70-х роках XIX ст. в російській літературі з’явилися перші спроби пояснити феномен “українофільства” (саме цей термін став загальноживаним у громадській думці для означення українського національного руху XIX ст.). З подання публіциста і видавця Михайла Каткова в українофільстві побачили рух, породжений поляками з метою використати українців як союзників у боротьбі проти імперії. Трохи згодом у російській публіцистиці для пояснення українського руху утвердилось й думка про “австрійську інтригу” (Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. Москва, 1887. Вып. 1–2). Цей підхід набув завершеності в публікаціях початку XX ст. (Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912; *Его же*. Современное украинство. Киев, 1914). Реанімований в середині 60-х років XX ст. російським істориком-емігрантом Миколою Ульяновим, він і сьогодні має вплив на певне коло російської громадськості (Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. Москва, 1996; Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Москва, 1998). Погляд на український рух XIX ст. як вияв національного відродження, започаткований літературним критиком і публіцистом Олександром Пипініним (Пытин А. Н., Спасович В. Д. Обзор истории славянских литератур. Санкт-Петербург, 1965; друге видання: История славянских литератур. Санкт-Петербург, 1879. Т. 1), не набув розвитку в російській історіографії.

² Відзначимо, що російсько-українські стосунки через конфлікт російського й українського національних проектів розглянуто в: Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. Київ, 2000. С. 236–276. Англійський та російський варіанти статті були опубліковані ще в 1997 р.

ланка теоретичних міркувань російського історика – “вписування” в цей порівняльно-історичний контекст проблеми формування націй у східних слов’ян. У результаті О. Міллер формулює ряд важливих і продуктивних для висвітлення теми положень: самодержавна влада була стримуючим фактором процесу “націоналізації” Росії; російський національний проект, або проект “великої російської нації”, формувався в гострому конфлікті з польським проектом саме через спільні претензії на Україну; український національний проект, який створював *свій* образ “ідеальної Батьківщини”, протистояв як польському, так і російському; виклик з боку українського націоналізму сприймався як загроза цілісності “єдиного російського народу”, а не лише імперії, що й обумовило жорсткий характер репресій проти нього, тощо. На наш погляд, теоретичні принципи, покладені автором в основу дослідження, є достатньо переконливими, хоч сам історик і формулює їх у дискусії з деякими відомими дослідниками. Так, наприклад, він стверджує, що не поділяє інтерпретацію Романом Шпорлюком російського проекту як суто імперського, або як суто етнічного, тобто “великоруського” (с. 30).

Для виконання поставлених завдань – реконструювати процес ухвалення владою рішень з “українського питання” і реакцію російської громадської думки на розвиток українського національного руху – автор, крім досягнень сучасної націології, залучив широку джерельну базу, використавши відповідні матеріали з фондів Державного архіву Російської Федерації, Російського державного історичного архіву, Архіву зовнішньої політики Російської імперії, проаналізувавши найбільш популярні й впливові органи преси, мемуарну та епістолярну літературу тощо. Це дозволило О. Міллеру при дослідженні політики органів влади в “українському питанні” зруйнувати декілька поширених стереотипів. Він, зокрема, переконливо стверджує, що репресії офіційної влади проти діячів українського руху в ХІХ ст. дають “небагато підстав для використання мартирологічних мотивів при описі російсько-українських відносин” (с. 230). На документальних джерелах російський історик показує, що офіційна влада не була одноставною в здійсненні антиукраїнських заходів. Так, наприклад, міністр народної освіти Олександр Головнін всіляко протидіяв появі Валуєвського циркуляра, підтримуючи ідею народної освіти “малоруською” мовою. Підтримував діяльність українофілів на початку 70-х років й київський генерал-губернатор Олександр Дондуков-Корсаков, який розумів безперспективність лише репресивної політики стосовно українського руху. Спроба перегляду Емського указу в 1880–1881 рр., ініційована групою високопосадових чиновників з помірковано-реформаторського оточення Михайла Лорис-Мелікова, після вбивства Олександра ІІ обмежилася лише косметичними поправками. Аж до революції 1905 року, як засвідчують наведені автором аргументи, урядова політика в українському питанні носила суто заборонний характер. Співставивши антиукраїнську політику Петербурга з політикою Лондона відносно ірландців і шотландців, Мадрида – відносно іспанських басків, Парижа – відносно жителів Бретані й Прованса, автор дійшов висновку, що російська влада, вибираючи між британською та французькою моделями національного будівництва, в заборонних антиукраїнських актах другої половини ХІХ ст. відтворювала французьку модель асиміляції нефранкомовних жителів.

Велику увагу О. Міллер приділив аналізу ставлення російської громадськості до українського руху, бо “російський націоналізм як настрої суспільства і “офіційний націоналізм” самодержавства є тісно пов’язаними, хоч і самостійними явищами” (с. 11–12). Вже у вступному розділі “Росія й українофільство у першій половині ХІХ ст.” О. Міллер пише про явище “великоруського” українофільства, яке ще не було предметом

спеціального дослідження в контексті виникнення та подальшого оформлення російського й українського національних рухів. Видається, продуктивним був би й ширший ракурс – польський. Погоджуючись з автором, що вже в 40-і роки російська громадська думка неоднозначно ставилася до українського культурного відродження, а її найдалекоглядніші представники (наприклад, Віссаріон Белінський) відчували в прагненнях українців загрозу для політичної єдності імперії, висловимо сумнів в оцінці поглядів закарпатського русина Юрія Гуци (Венеліна) як прихильника політики асиміляції стосовно українців (с. 60–61, 227). На наш погляд, переконливішим є твердження Костя Михальчука про те, що в деяких працях Ю. Венеліна початку 30-х років обґрунтовується думка про “дві російські народності”, близька за змістом і духом до костомарівської, висловленої у відомій статті 1861 року³. У контексті своєї теоретичної схеми – боротьба двох національних проєктів – О. Міллер і в подальшому розглядає погляди тих українців (“малоросів”), які виступали прихильниками “великої російської нації”, як складову частину російської громадської думки. При цьому автор небезпідставно вказує на вагому роль “малоруських противників українофільства” у підсилenni її правого спектру, ідеологи якого (зокрема М. Катков) проповідували жорстку асиміляторську політику стосовно українців, підштовхуючи уряд до репресивних заходів.

Однак картина націотворчих процесів може постати в іншому вимірі, якщо на український рух другої половини XIX ст. подивитися через схему протистояння “малоросійства” як локальної форми вияву “загальноросійської” ідентичності та “українства” як власне національно-політичного трактування ідентичності. Іншими словами, представити “малоросійство” та “українство” течіями українського руху без аналізу поглядів тих освічених малоросів, які ідентифікували себе з “великою російською нацією”, неможливо.

Загальноприйнятою в літературі є думка про те, що погляди В. Белінського започатковують антиукраїнську традицію російських лібералів. А якою була позиція його ідейних однодумців – Олександра Герцена та Миколи Чернишевського? О. Міллер стверджує, що на початку 60-х років, підтримуючи право на національне самовизначення для всіх народів імперії, “Колокол” О. Герцена та один з провідних авторів “Современника” М. Чернишевський однозначно стали на бік українського руху (с. 84–86, 228–229). Така оцінка потребує уточнення. Справді, до початку польського повстання 1863 року О. Герцен визнавав можливість утворення незалежної України у федеративному союзі з Росією та Польщею, який мав започаткувати вільне об’єднання всіх слов’янських народів. Проте у ході повстання О. Герцен заявив про підтримку маніфеста польських революціонерів, що містив вимогу відновлення Речі Посполитої в кордонах до 1772 р. Погляди М. Чернишевського на український рух теж не є однозначними і загалом співпадають зі стратегією й тактикою російських радикалів, які підпорядковували національний рух вирішенню соціальних завдань. Шкода, що поза рамками дослідження залишилося сприйняття українського руху наступним поколінням російських радикалів – народниками⁴. Аналіз ще одного спектру громадської думки другої половини XIX ст. – її помірковано-ліберального крила – потребує залучення ширшого кола джерел для того,

³ Михальчук К. Открытое письмо к А. Н. Пыпину по поводу его статей в Вестнике Европы о споре между южанами и северянами. Киев, 1909. С. 41.

⁴ Про це див.: Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. Париж, 1905. Т. 1.

щоб сформулювати цілісну картину образу України й українців саме серед “ліберальних” росіян та їхнього впливу на громадську думку загалом. Нам видається, що О. Міллер все-таки має рацію, коли стверджує, що більшість освічених росіян упродовж всього XIX ст. сприймали українців як складову частину “єдиного” російського народу (с. 38).

Пояснюючи невдачу асиміляції українців, О. Міллер не заперечує значення самого українського національного руху, але застерігає від перебільшення його сили. Дослідник піддає сумніву твердження про особливості “малоруського” селянина, зокрема його прив’язаність до землі, серйозні відмінності між ним і “великоруським” селянином, які ускладнювали асиміляцію. Серед обставин, які негативно впливали на реалізацію асиміляторського проекту, О. Міллер називає російсько-польське суперництво в західних губерніях. Він, зокрема, відзначає свідомі зусилля поляків, спрямовані на зміцнення українського руху як потенційного союзника в боротьбі проти Російської імперії. Але автор бачить й амбівалентність “польського фактору” – антипольську етнічну, релігійну та соціальну орієнтацію більшості “малоросів”, чим, до речі, російська влада не скористалася. Визнаючи важливу роль Галичини в розвитку українського національного руху, особливо в останні десятиліття XIX і на початку XX ст., він слушно зауважує, що вона не володіла матеріальними й інтелектуальними ресурсами, щоб бути українським П’ємонт. Роль Галичини була багато в чому похідною від становища в російській частині України (с. 203, 233).

Однак всіх цих чинників, на думку О. Міллера, недостатньо для пояснення невдачі асиміляційних процесів в Україні, якщо не визнати, що самі русифікаторські зусилля виявилися недостатньо ефективними та вкрай обмеженими. Відсталість Росії порівняно з провідними європейськими державами в розвитку залізничного будівництва, промисловості та урбанізації вкрай ускладнювала реалізацію асиміляторського проекту. Вона знижувала мобільність населення і той потенційний вигравш від володіння державною мовою, усвідомлення якого селянами Франції прискорило в останній третині XIX ст. витіснення окремих діалектів нормами літературної мови. Відсталість Росії обмежувала також людські й матеріальні ресурси, які знаходилися в розпорядженні уряду. В Росії жоден з інститутів, які Франція успішно використовувала для здійснення свого проекту національного будівництва – школа, армія, місцева адміністрація, – ні за своїм станом, ні за рівнем державного фінансування не міг виконати подібних завдань. Відмова від реформ 60-х років, утвердження бюрократично-поліцейського режиму й зростаючий відтоді політичний конфлікт у російському суспільстві неминуче зменшував привабливість Росії як центру інтеграційного притягання для еліт окраїн імперії. Упродовж тридцяти пореформених років влада імперії покладалася на стихійну асиміляцію, зводячи власні зусилля до адміністративних заборон на пропагандистську діяльність українських націоналістів (с. 235).

Отже, крах асиміляції та поразку проекту “великої російської нації” О. Міллер пов’язує з об’єктивною обмеженістю російського асиміляторського потенціалу, з нездатністю держави й прихильників “загальноросійського” проекту в суспільстві скоординувати свої зусилля, мобілізувати наявні можливості для його реалізації і для захисту від виклику з боку конкуруючого українського. Важливо відзначити, що автор усвідомлює гіпотетичність своїх висновків, стверджуючи про неможливість доказово відповісти на питання, чи можливим був успіх “загальноросійського” проекту національного будівництва при більш ефективній владі взагалі й більш ефективному використанні нею асиміляторських можливостей зокрема. Він вказує також на відносність обраних критеріїв, за якими

оцінюються результати асиміляції. Якщо брати чисто кількісні показники, то асиміляційні процеси йшли доволі успішно – зрусифікованих налічувалися мільйони; міста України говорили російською; практично неминуче асимілювалися селяни-переселенці. Але оцінка змінюється, якщо критерієм стає змагання двох проектів національного будівництва. В цьому випадку виявляється, що масштаби й темпи асиміляції були в XIX ст. недостатніми, щоб в умовах серйозної кризи влади забезпечити перемогу проекту “великої російської нації”.

Праця О. Міллера, можливо, стане добрим “викликом” українській історіографії. Втім, урядова політика стосовно українців і України та реакція на неї, чому присвятив свою монографію російський дослідник, – це тільки одна з ділянок українсько-російських відносин у XIX ст. Надзвичайно перспективними, на наш погляд, є й інші її напрями – взаємне сприйняття українців і росіян, значення *чужого* у визначенні національної ідентичності, міжетнічні контакти українців і росіян (роль російської армії як асиміляційного чинника, змішані шлюби, взаємна акультурація українців і росіян у мові, культурі, обрядах та звичаях).

Тамара ПОЛЕЩУК